

## ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571) «1850/1917»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.18>

**Верховцева І.Г.**

Державний податковий університет

### РУСЬКИЙ МИР ЯК ТРАДИЦІЙНІ СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТ.: ДО ВИТОКІВ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ

*Актуалізовано вивчення соціокультурної бази російського фашизму (рашизму) як політичної практики злочинного путінського режиму Російської Федерації. Ураховуючи понад 75-відсоткову підтримку росіянами її повномасштабної військової агресії в Україні та традиційність соціальних взаємин у Росії впродовж ХХ – початку ХХІ ст., увагу зосереджено на аналізі самоврядних практик «довгого» ХІХ ст., що побутували в російському селі й були виявом поширених державою на всю країну колективістських практик великоруських губерній – руського миру. Його характеризували, крім домінування принципу колективізму, тотальний контроль загалу громади над особою, правовий нігілізм, ірраціональний характер сільських взаємин. З метою встановлення керованості величезним імперським простором цієї аграрної країни такі практики було визначено за взірці під час конструювання управлінських норм у сільському його сегменті в контексті уніфікації місцевого управління в Російській імперії за шаблоном Великої реформи 1861–1871 рр. Узагальнюючи функціонування низових суб'єктів місцевого управління – самоврядних сільських громад, авторка запроваджує термін «мирський фашизм», яким позначає свавілля й беззаконня, що чинилися в цих громадах по відношенню до їх «слабких» членів і підприємливих осіб, консервацію патріархальності, ірраціональність і тоталітарний за своєю суттю характер сільських взаємин загалом. Зауважується, що в регіонах, де були вкорінені принципи індивідуалізму (польські, остзейські, українські губернії тощо), не було соціокультурної бази мирського фашизму, хоча на початку ХХ ст. селянські виступи в цих частинах імперії й характеризувалися екстремізмом.*

**Ключові слова:** російський фашизм (рашизм), руський мир, традиційні самоврядні практики «довгого» ХІХ ст., мирський фашизм.

**Постановка проблеми.** Понад 75% пересічних росіян підтримали розпочату Російською Федерацією 24 лютого 2022 р. повномасштабну військову агресію в Україні, мотивовану міфічними завданнями її «демілітаризації» та «денацифікації» й підживлену імперськими за своєю суттю тезами щодо необхідності її деукраїнізації [10; 18–21]. Усе в купі з ядерним шантажем з боку президента Росії В.Путіна та злочинами проти людяності, вчиненими російськими окупантами на українських теренах, є постулюванням і реалізацією намірів геноциду українського народу, знищення його держави, визначенням «колективного Заходу», що підтримує Україну, як ірраціонального ворога Росії.

Підтримка дій своєї влади понад 3/4 пересічних росіян свідчить не тільки про їх зверхненість до інших народів і країн, про переко-

нання в праві Росії встановлювати іншим країнам рамки державної діяльності. Такі погляди російського загалу, якщо не акцентувати на його етнічній структурі, пов'язані із соціокультурними традиціями країни-агресорки, її суспільними цінностями, ба радше з відсутністю сформованих в ній базових цінностей. Зокрема, з невизнанням самоцінності людського життя, що перетворює на фікцію будь-яку іншу цінність і доводить домінування в цій країні традиційних суспільних цінностей. Таке характеризує російський соціум радше як архаїчне аграрне суспільство з його приматом колективізму. В контексті останнього найвищою цінністю є виживання спільноти, а всі інші суспільні завдання й практики підпорядковані цьому. Формування модерних суспільних цінностей та практик у такому соціумі вимагає багатолітньої, якщо не декількасотлітньої, роботи еліти

з радикальної перебудови архітектури соціуму та культурного оновлення країни загалом. Натомість злочини російських окупантів в Україні на тлі підтримки росіянами дій своєї влади свідчать, що новітній російський уряд не доклав необхідних зусиль з формування бодай модерної свідомості своїх громадян з її повагою прав і свобод людини, адже попередній радянський етап соціальної історії Росії був виявом зцементованих традиційних суспільних цінностей комуно-соціалістичного колективізму з його абсолютним неприйняттям самоцінності людського життя. Саме такі традиції і практики, що пронизували радянське буття від найнижчого мікросоціального рівня до рівня загальнодержавного соціуму, сприяли розгортанню в Україні Рад масових репресій, коли потрапити за грати можна було навіть через те, що деким повідомлялося «куди слід» про нібито антирадянську діяльність людини, що радше означало відсутність у неї абсолютної відданості колективістським соціалістичним ідеалам (розгледіти останнє можна було в недостатньо активному просуванні казармено-соціалістичних норм у будь-якій суспільній сфері чи побутовому повсякденні). На тлі повного знецінення життя окремої людини вірність цінностям колективістського співжиття зумовила сприйняття радянським соціумом усієї світової спільноти з позиції «хто не з нами, той проти нас» у значенні «хто проти нашого казарменого соціалізму, той проти нас як країни».

Наявність у сучасних росіян рудиментів такої архаїчної свідомості на тлі погроз керівництва РФ застосувати ядерну зброю загрожує знищенням людської цивілізації й актуалізує в глобальному масштабі питання російського фашизму (рашизму) як ідеології і політичної практики путінського режиму. З огляду на це, вельми актуальним завданням є з'ясування соціокультурної бази рашизму, хоча поняття культури для цього явища є радше оксюмороном.

Крім соціальної значущості проблеми, її актуальність зумовлена й запитам наукового вивчення, за висловом О.Зайцева, «багатогранного феномену фашизму», необхідністю заповнення фактологічних лакун [15, с. 38]. Конкретизуючи це, німецький вчений А.Умланд наголошує на важливості визначення поняття і сутності фашизму [22, с. 41]. А це можливо за умов глибокого вивчення його соціокультурних основ, у тому числі – в регіональному зрізі, зокрема, в розрізі рашизму.

**Аналіз останніх досліджень.** Хоча в соціогуманітаристиці вже актуалізовано завдання осмис-

лити соціокультурні передумови європейського фашизму [13, с. 24–28], ідеологічної бази російського фашизму та проявів фашистського характеру в соціальному полі сучасної Росії [4; 5, с. 31; 11; 16; 21], аналіз соціокультурної бази останнього є суцільною лакуною. Натомість початок покладено. Зокрема, публіцистичними публікаціями вітчизняної історикіні Л.Якубової [24; 25]. Дослідниця акцентує на свідомості «колективного руського» як «готового соціального субстрату» фашистського путінського режиму – «радянську / пострадянську людину пристосуванства до політичного, законодавчого та економічного свавілля влади». Наголошено, що з часів сталінської доби російський соціум практично не еволюціонував [25]. Підтримуючи цю тезу, зазначимо: традиції соціальних взаємин формуються поколіннями, і будь-яке масштабне соціальне явище завжди є виявом узвичаєної соціальної практики багатьох попередніх десятиліть. Не потребує окремого доведення теза про те, що радянська епоха була часом наслідування соціальних традицій попередніх часів – на цьому неодноразово наголошували науковці, констатуючи традиційність ментальності *homo sovieticus*. Принциповими характеристиками традиційних взаємин всередині радянського соціуму були колективізм / антиіндивідуалізм, культ традиції, ірраціоналізм мікросоціальних взаємин [9, с. 80, 82–83, 87; 11, с. 60; 12, с. 3, 8]. Ураховуючи, що останні є одними із соціокультурних характеристик фашизму [14; 15, с. 31; 17; 21], шукати соціокультурні витоки рашизму як регіонального різновиду останнього логічно в «передні» радянської доби – часах пізньої Російської імперії.

**Мета статті.** Не прагнучи всебічного висвітлення проблеми та ураховуючи традиційність законсервованої радянськими часами ментальності росіян, з метою з'ясування соціокультурної бази рашизму проаналізуємо соціальні практики «довгого» XIX ст. на теренах Російської імперії, а саме – її місцеві самоврядні традиції, «оновлення» яких сталося в другій половині XIX – на початку XX ст. під час масштабного реформування місцевого управління на базі місцевого самоврядування. Оскільки 9/10 соціуму цієї аграрної країни становило селянство, вважаємо доцільним зосередитись на сільському сегменті цих практик.

**Виклад основного матеріалу.** Збільшившись завдяки експансії в першій половині XIX ст. на 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо,

в середині XIX ст. Російська імперія, що обрала шлях наздоганяючої модернізації й системних реформ, нагально потребувала піднесення ефективності управління в економічному, соціальному, політичному відношеннях та ствердження своєї конкурентоспроможності на світовій арені. Вельми суперечливим аспектом реформаторської діяльності в цьому контексті було те, що головною метою ініційованих владою суспільних змін стало завдання не стільки «осучаснити» «одну шосту суходолу», скільки зробити її елементарно керованою. Водночас потреби збереження цілісності країни вимагали розробки управлінської моделі, яка б, окрім економічного, соціального, політичного оновлення, убезпечила «єдину і неділиму» від сепаратизму місцевих еліт, сприяла підтримці трону найчисельнішою соціальною верствою – селянством. Хоча інтенсивний пошук нової управлінської моделі в середовищі імперського істеблішменту тривав з кінця XVIII ст., у якісно нову стадію він увійшов у 1850-і рр. – під час розробки Великих реформ 1860-х – 1870-х рр.

*Руський мир як лекала для самоврядних практик модернізованого імперського села.* Характерним для історичного досвіду сільського співжиття північно-західних (великоросійських) губерній Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст. був традиційний мирський самоврядний устрій. Миром тим часом називали як загал конкретного сільського населеного пункту, так і весь селянський світ (сільський соціум). Мирська самоврядна модель передбачала егалітарні практики архаїчного соціалізму та кругової поруки (колективної відповідальності) в реалізації селом зобов'язань перед землевласником і державою, коли тягло (зобов'язання) розподілялося на весь загал, але, незалежно від можливості окремого селянського двору виконати його, вся громада несла відповідальність за виконання цих зобов'язань і покривала колективною працею замалий внесок родин, в яких не вистачало робочих сил. Крім того, мирську модель характеризувало абсолютне домінування у соціальних взаєминах принципу колективізму, повне підпорядкування особистості потребам колективного співжиття. Суттєвою характеристикою була також колективна самопоміч всередині сільського соціуму, що сприяло його самозахисту та самодостатності. В організаційно-управлінському відношенні спільні питання життя громада «усім миром», із застосуванням традиційних представницьких механізмів, вирішувала на сходах (мирських сходках), у яких, як правило, брали участь

очільники домогосподарств – большаки (очолювали велику патріархальну родину, в складі якої було декілька малих родин їх синів). Судові функції також здійснювалися сходом, що приймав відповідне рішення-приговор (звідти пішов вислів «мир приговорив»). Загалом повноваження миру охоплювали практично всі питання життя громади: від розподілу землі по родинам (тяглам) аж до розділів родинного майна чи протидії проявам девіантної поведінки. Саме ця сукупність самоврядних практик характеризувала руський мир, або, як його ще називали, традиційну великоруську общину. Пам'ять про неї залишилася у висловах: «на миру й смерть красна», «проти миру не підеш», «мир сказав, як закарбував» тощо.

Однак з традиційними мирськими практиками було пов'язане не тільки внутрішнє урядування сільських громад вказаних губерній. Ці практики також були основою самоорганізації колоністів, які опановували нові регіони. Зокрема, чималу роль мирська самоорганізація відіграла в колонізації Сибіру переселенцями з «внутрішніх» частин країни.

З кінця XVIII ст. під впливом ідеології Просвітництва та доктрини регулярної / «добре впорядкованої поліцейської держави», коли імперська влада визначила новий вектор соціального та управлінського впорядкування країни (складниками були раціоналізація, стандартизація, уніфікація державного регулювання соціально-економічною сферою, посилення нагляду за підданими й опікування ними), практики руського миру склали організаційну основу інституційного оновлення імперського села, адже просвітники радили освіченим монархам при створенні на просторах своїх країн нової реальності спиратися на традиції народу. Однак брак придатної для реалізації цих завдань бюрократії та хронічний дефіцит фінансів (на початок XIX ст. борг країни сягнув трьох річних бюджетів і становив близько 200 млн крб), чималою мірою зумовлений зовнішньополітичними амбіціями влади в контексті планів з розбудови «нової Візантії», вимагали здешевлення управлінського апарату й політики реформ загалом та нагальної модернізації фіску. У 1797–1841 рр. на державні села поступово поширили самоврядні управлінські традиції великоруських мирів. Зокрема, одним із реформаторських «винаходів», засобом якого передбачалося «оновлювати» імперське село, стало повсюдне застосування при стягуванні податків і відправленні повинностей елементу руського миру – кругової поруки. Водночас

реформатори активно запозичували відповідний досвід західних держав, зосередившись на тогочасному європейському тренді – запровадженні в місцеве управління країн самоврядних механізмів традиційних спільнот. Паралельно вирішувалося ще одне стратегічне завдання: позбавити впливу на село дворянство (воно заборгувало державі понад два річних прибутки країни, ігнорувало станові зобов'язання з управління своїми місцевостями і в окремих регіонах демонструвало сепаратистські наміри) та передати село під контроль бюрократії. Контекстом стали побоювання соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі. Самоврядні механізми руських мирів – соціальної рівності членів селянської громади та напрацьовані історичним досвідом механізми соціальної солідарності, колективної самопомочі окреслювали в очах реформаторів перспективи позбавлення чиновництва та імперської скарбниці чималого тягара перекладенням на самоврядні громади утримання їх власного управління, соціальної допомоги, разом із питаннями стягнення з членів громад податків засобом кругової поруки. Поступово в 1840-х рр. органи самоврядування державних селян набували статусу офіційних органів влади сільського рівня, а сільський самоврядний устрій, облаштований за взірцями руського миру, перетворювався на складник провінційного управління [8, с. 99–125, 161, 290–291; 23, с. 186].

Підготовка до скасування кріпацтва супроводжувалась масштабною дискусією щодо управлінської моделі в аспекті уніфікації імперського села. Ліберальна бюрократія, яка розробляла реформу 1861 р., слідувала слов'янофільським ідеям запровадження практик руського миру по всій країні (відзначаючи самоорганізацію мирів, слов'янофіли наголошували, що розподіл землі в них по тяглам / робочим силам міг запобігти пролетаризації села, а держава – це «велика община»). Наголошувалося, що поєднання звільнених з кріпацтва поміщицьких селян у «сільські / мирські громади» гарантувало б виконання найбільшою соціальною верствою повинностей (податкових зобов'язань та праці на користь держави). Під впливом ідей О. Герцена, який розгледів у руському мирі «селянський соціалізм», завдяки якому Російська імперія нібито мала всі підстави для соціальної революції і встановлення «сільського комунізму», ця частина реформаторів (доволі незначна; її опоненти називали цей реформаторський сегмент «червоними») наполягала на зміцненні в посткріпосному селі традиційних «ладу

та управління» й перетворенні общини / миру на «наймогутнішу установу уряду». Мир вважали «зародком» Російської держави, «продуктом тисячолітньої історії». Окрім цього, традиції руського миру мали скласти противагу європейським новаціям з їх «незвичними для руських» принципами колегіальності й більшості голосів на зібраннях. Мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. З метою реалізації стратегічного завдання – господарського та соціально-управлінського оновлення країни, а також синкретизуючи з ліберальними настановами ідеї слов'янофілів з їх акцентом на широкому застосуванні мирського самоврядування, в облаштуванні нових сільських громад допускалося «утиснення» особистих прав селянина. Завдяки таким перетворенням імперія Романових, на погляд цієї частини реформаторів, не тільки уникла б соціальних струсів, але й через становість перейшла б до безстанового суспільства, реалізувавши в такий спосіб передові проекти соціального облаштування країн світу [8, с. 118–123].

Такі засади реформування імперського села підтримали цар та більшість з Романових. Патріархальні відносини, що побутували у великоросійських губерніях і базувалися на звичаєвому праві й самоврядуванні руського миру, стали своєрідними лекалами, за якими реформатори вирішили стандартизувати управління усією селянською Росією. При цьому ірраціональна «влада миру» з його диктатом колективного розробника реформи 1861 р. уявлялась найліпшою заміною поміщицькій владі. Як писав В. Безобразов, країна вирушила до нового життя, до нового місцевого управління, а «вільний селянський світ» перетворювався на ланку провінційної адміністрації, «одиницю» державного ладу [8, с. 128].

Суперечності реформи 1861 р. в управлінському аспекті були зумовлені невизначеністю в оновленому селі суб'єкту земельних відносин – хто насамкінець став би власником землі: уся громада, окреме домогосподарство чи окремий селянин (вирішення цих питань було покладено на сільські сходи, які самостійно мали визначитися щодо викупу землі в колективну чи індивідуальну власність й обрати способи оплати за земельні наділи, аж до застосування кругової поруки, якщо вибір робився на користь колективної землевласності). Поділивши сільську Росію на волості, кожна з них реформатори перетворили на автономне державоподібне утворення – селянську квазіреспубліку зі своїми квазіпарламентом

(волосний схід), представницькою (сільський схід), виконавчою (волосні правління) і судовою (волосний суд) структурами, а також «президентом» (волосним старшиною) й навіть «бюрократією» (функціонерами, обраними сходами для виконання певних завдань – збирачами податків, наглядачами хлібозапасних магазинів тощо). Це мало відповідало управлінській вертикалі губернії та завданням уніфікації управління країною: за умов активізації самоврядних процесів тиск на село з боку місцевої адміністрації міг спровокувати протистояння між селянськими самоврядними та державними інституціями. З огляду на 90-відсоткову «вагу» села в імперському соціумі, це загрожувало дестабілізацією країни, її руйнацією. Вагомою мірою амбівалентний характер нового самоврядування селян був наслідком примітивної синкретизації практик руського миру із положеннями європейських моделей місцевого самоврядування, на що власне вказувала назва «громадське управління селом», запроваджена «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності». Ще менше новий самоврядний інститут відповідав завданням раціоналізації управління. Внутрішнє життя сільських громад регулювалося усним звичаєвим правом та передбачало вирішення питань громадського життя «усім миром». Це віддавало окремого селянина на поталу мирській волі. Як вказав на початку ХХ ст. С. Вітте, селянин став рабом своїх односельчан та сільського управління загалом.

Реформа 1861 р. у частині самоврядування селян мала неоднозначні оцінки. На переконання слов'янофіла І.Аксакова, запроваджене цією реформою не тільки відповідало новітнім європейським «формам» і водночас було «продуктом» корінних слов'янських начал, «всесвітньоісторичною проповіддю» й «прапором», який Росія нібито піднесла над усіма «різноплемінними народами», залишивши позаду Західну Європу з її «вищою культурою». Протиставляючи нове управління імперським селом французькому «демократизму й соціалізму», він наголосив: «політекономи не можуть вмістити правду нашого соціального перевороту та в своїй ученій свідомості підвести під нього раціональні основи західної науки». Суголосно йому реформу оцінили представники демократичного крила суспільної думки, зокрема, М. Чернишевський, який підтримав поширення мирських самоврядних традицій. Натомість опоненти ліберальної бюрократії з лав реформаторів акцентували, що нові самоврядні громади стали «другим рабством». Правник К. Арсен'єв вказав,

що реформа 1861 р. базувалася на умоглядних началах, а її розробники, аби догодити «радикальній маячні», здійснили переворот, наслідків якого не очікував навіть О.Герцен. С.Вітте рішуче засудив вплив на розробку реформи слов'янофілів – «лахмітників історичного буття руського народу», котрі, демонструючи соціально-романтичні переконання, покладалися на розвиток кооперативних начал, нібито закладених у руському мирі, недооцінили принципу власності й розгледіли в традиційних самоврядних сільських механізмах практичне застосування новомодною тогочасною теорії – «теорії соціалізму» [8, с. 133; 23, с. 267].

*Громадське управління селом – уніфікована управлінська практика пізньої Російської імперії.* Попри артикуляцію розробниками селянської реформи 1861 р. тимчасового характеру громадського управління селом та необхідність його інтеграції до «загального механізму адміністрації» (вислів К.Головіна), впродовж 1861–1871 рр. практики руського миру було поширено, крім учорашніх кріпаків, на дворових і палацевих селян; державні й удільні села; цараністське село Бессарабії; села іноземних колоністів; козацькі села українського Лівобережжя тощо. У розрізі губерній це стосувалося практично всієї європейської частини країни, чимала частина якої в минулому не знала подібних самоврядних практик. Через це місцеві еліти, як, приміром, нобелі південно-західних губерній (Київської, Подільської, Волинської), виступили проти такої реформаторської лінії. Мовляв, у їх регіонах не було общин, тому поширювати в цих губерніях мирський устрій було б чужим місцевим селянам та суперечило б завданню опертися на місцеві традиції. Однак великоросійська частина імперського істеблішменту проігнорувала ці зауваження. Місцеві соціуми, за висловом І.Аксакова, слід було віддати під «могутню опіку бюрократії», аби забезпечити політичну єдність західних регіонів з усією країною. Ще більшою мірою цього вимагало вирішення нагальних завдань фінансово-економічного характеру, зумовлених ростом державного боргу країни (сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн крб) та провалом банківської реформи 1857 р., якою мали забезпечуватись інфраструктурний супровід реформи 1861 р. й викупна операція [8, с. 134–139].

Надалі уніфікаторський потенціал цієї реформи було розкрито під час переформатування в 1864–1866 рр. сільського управління в польських та остзейських губерніях, де регіональні еліти характеризувалися антиросійськими

настроями й демонстрували сепаратистські наміри. Максимально обмеживши вплив на село місцевих нобелів, з різних категорій сільських мешканців штучно було створено селянський стан. Останньому зробили чимало поступок у господарській сфері, супроводжуючи таке залучення на бік імперської влади місцевих товаровиробників «даруванням» / поширенням на них «рятівних благодіянь 19 лютого» – власного самоврядування, інкорпорованого до місцевого управління. Зрозуміло, за шаблоном руського миру. За влучним висловом І.Аксакова, який спрямував свої сентенції в бік Польщі, це дозволило «зламати шляхту» [8, с. 143–147]. Відносно Ліфляндії, Курляндії, Естляндії, де, на погляд столичних реформаторів, функціонували «середньовічні установи», з огляду на нібито всесвітньоісторичну місію Росії, було «внесено прапор» соціальної реформи: зрівняно в правах латишів і естонців з тамтешніми німцями та економічно наближено безземельних остзейських селян до статусу російських «селян-землевласників» (абсолютно безпідставно тогочасний імперський істеблїшмент так називав селян «внутрішніх» губерній з моменту підписання ними відповідних угод з поміщиками й державою щодо викупу землі; проте, як показав фактичний провал викупної операції та законодавче закріплення землі за громадами в статусі колективної власності у 1880-х – 1890-х рр., індивідуальними власниками землі колишні кріпаки в своїй масі не стали). Однак повністю реалізувати уніфікаторські наміри в цих регіонах реформаторам не вдалося через незнайомі столичній бюрократії місцеві соціальні взаємини, насамперед зумовлені домінуванням у цих регіонах традицій індивідуалізму. Через це поширення на Польщу й балтійські губернії практик руського миру було реалізовано в особливих регіональних моделях самоврядування селян – польській та остзейській. Вони мали деякі організаційні відмінності, хоча практику кругової поруки в інтересах державної скарбниці в цих частинах країни було запроваджено [8, с. 286, 358, 391].

Загалом упродовж 1861–1871 рр. у європейській частині імперії Романових управління найбільшою соціальною верствою було уніфіковано на базі громадського управління селом, сконструйованого за лекалами руського миру, чим по суті було реалізовано Велику реформу 1861–1871 рр. Як і всі Великі реформи, вона була суперечливою та незавершеною, адже базувалася на традиційному самоврядуванні сільських соціумів і не передбачала формування нового селянина –

активного учасника процесів аграрної модернізації. Однак реформа стала інструментом соціальної організації простору країни, що насамперед сприяло її цілісності. З огляду на те, що колективістські практики руського миру, покладені в основу самоврядних практик сільських громад, не передбачали поважного ставлення до прав окремого селянина, за своєю суттю така управлінська модернізація імперського села радше було його псевдооновленням. Зворотнім, позитивним, боком цього стало те, що традиційність сільських самоврядних структур сприяла збереженню етнічної самобутності неросійськомовних народів російського Колосу, не дозволяючи їм розчинитись в іноетнічному оточенні.

Натомість саме тими часами істеблїшмент країни сформулював нову програму облаштування «некорінних», окраїнних, народів країни, які, за висловом І.Аксакова, потребували перевиховання в дусі «руської народності» й перетворення на «свідому освічену силу», адже єдність державна, як наголошували реформатори, мала бути виявом єдності «населеної країни». У цьому контексті консервативні кола, речником яких виступив М.Катков, сформулювали «теорію російської державності», за якою імперія Романових нібито могла існувати лише з однією «державною національністю». Інші «племена» в її складі зберігали свою мову, релігію, культурні відмінності, що не загрожувало цілісності країни за умов єдності законодавства, системи управління та державної мови. Головною ж загрозою, на переконання М.Каткова, був сепаратизм окремих «племен», які прагнули стати самостійними націями й створити власні держави чи увійти до складу інших. У розрізі, приміром, польських та балтійських губерній, як свідчили сановні бюрократи, висувалося завдання «задавити ворожі цивілізації польської та остзейської окраїн стихійною масою, що звуть народом» [23, с. 223–224]. Тому на порядок денний було висунуто «однакове» вирішення селянського питання «по всій Русі», яку пропонувалося зшити своєрідними становими скріпами, штучно створюючи селянський стан там, де його не було. «Народний сенс», як стверджували слов'янофіли, – то був «найгрубіший соціалізм», і такий устрій слід було поширювати не тільки по всій країні, а й в «усіх найближчих країнах» – внести в них «прапор злиття станів». Тим самим Російська імперія, на погляд діячів епохи Великих реформ, виконала б відносно цих країн справжню культуртрегерську місію з оновлення їх устрою. У контексті таких поглядів наступними десяти-

літтями сільські самоврядні практики з покладеними в їх основу традиціями руського миру влада запровадила на «інородчеських» окраїнах, у Сибіру, на Далекому Сході, в азійських регіонах тощо – практично на всіх обширах Російської імперії. Відтак у селянській Росії фактично запроваджувалась соціокультурна матриця руського миру з його практиками, що мали відчутний тоталітарний «присмак» у формі тотального контролю селянського загалу над кожним із своїх членів. Усне звичаєве право віддавало селянина на поталу архаїчним традиціям аграрного суспільства, знецінюючи особисту підприємливість, ініціативу, підпорядковуючи особистість колективній волі та відмежовуючи село від процесів раціоналізації [7, с. 112; 8, с. 122–128]. Головний товаровиробник країни став кріпаком держави і мав господарювати не в своїх, а в її інтересах, підпорядковуючись на мікросоціальному рівні колективній волі сільських мешканців, згуртованих у сільські громади – суб'єкт-об'єкти аграрних відносин.

Особливо яскраво такий курс влади проявився під час реалізації реформ 1886–1901 рр. у губерніях, що були найбільшими постачальниками аграрної продукції та в сільських громадах яких земельну власність було інституціоналізовано як колективну власність громади. Внаслідок цих реформаторських новел були практично позбавлені права виходу з громадського землеволодіння селяни, що мали хист до індивідуального господарювання, а держава отримала повний контроль над селом і надала собі право перерозподілу в державних цілях ресурсів громад, насамперед заощаджень, зроблених для потреб виживання [8, с. 330]. Крім того, більшість селян практично опинилася закріпачення своєю громадою. Оскільки згода її загалу на вихід з неї означала, що загал приймав на себе всі борги селянина – податкові, з викупних платежів тощо, канали його мобільності були значно звужені. Відтак громада посилила свій вплив на індивіда, жорстко приборкуючи спроби суперечити загалу. Спостерігалася консервація традиційного ладу, суттєво обмежувався розвиток буржуазних відносин. Годі було вести мову про реалізацію людиною її особистих бажань і потенцій, що, безумовно, стримувало на селі підприємливість.

Насамперед такі самоврядні практики громад – низових суб'єктів місцевого управління виявлялися у вимогах колективно вирішувати всі доленосні й повсякденні питання на сходах, де «всі про всіх все знали» й де частими були колективні

змови та абсолютна зневага думок і потреб окремих членів громади. Потворними виявами таких практик були змови більшості проти решти співгромадівців, унаслідок чого схід позбавляв землі, а отже засобів до існування, десятків людей і цілі родини. Не поодинокими були неспіврозмірні робочим силам родин розподіли сходами землі й повинностей та свавільні побори загалу з тих, хто йшов у заробітчани (аби перекрити селянину можливість вести підприємницьку діяльність, загал громади мін «призначити» його, приміром, сільським старостою), чим частина мешканців громад знедолювалася й прирікалася на жебрацтво. Місцеві адміністратори свідчили, що «схід ... дикий і нерозвинутий», радше походив на скопища. Фактично керували сходами кулаки й мироїди: вони «призначали» та «знімали» сільських старост, покривали їх зловживання, облаштовували за сприяння волосних старшин приватні справи всупереч інтересам громад. Інтригани і хабарники на сходах вирішували долю працелюбних селян, яким загрожувала кругова порука через виконання повинностей за інших односельчан. Не рідкісним було, коли схід завершувався колективним пияцтвом, зокрема, під час розподілів родинного майна (селяни, чий питання вирішувалися сходом, «пригощали» його, виставляючи могоарич). Кричущими проявами свавілля сходів була й реалізація ними права виселяти до Сибіру односельчан. Часто з громад виселялися ті, хто виступав проти свавілля загалу та, будучи грамотним і пояснюючи співгромадівцям «слово правди», тим самим нібито «каламутив» село. Свавільля сходів та загалу громади супроводжувалося приниженням тих, хто наважувався виступити проти волі більшості, навіть якщо ця більшість здійснювала диктат і протиправну діяльність [8, с. 187–189, 195].

Абсолютним анахронізмом була діяльність неупорядкованого й корумпованого волосного суду, що діяв на засадах аморфного звичаєвого права, а не на основах позитивного, формального, права, та виносив несправедливі вироки, нехтуючи гідністю людини й примушуючи, приміром, сплатити гроші здирнику та грабіжнику, якого «виправдали» підкуплені ним лжесвідки. Урядовці констатували: «волосні суди усюди не вдалися». Земці акцентували, що волосне «правосуддя» відучало селян від законності, а вироки цього суду радше слід було кваліфікувати як узаконення беззаконня. Селяни ж волали: «краще суд панський, ніж селянський». Правовий вакуум у рамках фіктивного волосного судівництва зумовив правовий нігілізм найчисельнішої соціальної

верстви, гальмував формування її правосвідомості, цементував корпоративність і патріархальність села, нейтралізував зусилля реформаторів із раціоналізації сільського повсякдення – самоврядні практики всередині громад радше мали ірраціональний характер [6, с. 67; 8, с. 314; 23, с. 257].

Ще більшою мірою ірраціоналізм сільських взаємин виявлявся в аспекті діяльності селянської бюрократії, насамперед очільників громад. Сільські старости та волосні старшини утримувалися коштом громад і поступово перетворювалися на «касту недоторканих», їх корумпованість не знала меж. Свої посади вони отримували після псевдовиборів із чисельними інтригами, підлогами та фальсифікаціями результатів виборчих процедур. Практично безкарні у своїх вчинках, безграмотні в своїй масі, ці селянські бюрократи перетворювалися на місцевих вождів, вольові рішення яких «легітимізувалися» рішеннями сходів завдяки чисельним горланам і крикунам («коштанам», «сходчикам»), що обслуговували цю касту й своїми криками під час сходу забезпечували перемогу кандидата, який оплачував їх послуги. Поступово очільниками громад ставали тільки «родовиті» селяни, які свою посаду передавали в спадок [8, с. 195, 206, 215–217]. Сановна бюрократія резюмувала, що їх діяльність була «шкідливою», вони пасивно ставилися до потреб громади, допускали кулачні розправи, побиття й жорстокі покарання односельців, невинуватих арешти одних і «послаблення», оставлення без покарань за протиправні вчинки, інших [8, с. 213]. В.Бржеський у 1897 р. вказав, що «найобурливіші несправедливості», «злочинні порушення» прав бідних на користь заможних «легітимізувалися» і реалізовувалися сходами завдяки «потворству виборних властей» [8, с. 230–231].

Зрозуміло, свавілля та беззаконня в сільських громадах не однаковою мірою проявлялося в регіонах країни, оскільки традиції сільського співжиття в них були різними. Саме цим зумовлене існування декількох сільських самоврядних моделей на просторах «єдиної і неділимої». Приміром, запровадження в 1864–1866 рр. у польських і балтійських селах окремих самоврядних моделей стало, по суті, виявом банкрутства імперських реформаторів у справі інтеграції в мікросоціуми цих губерній колективістських практик руського миру, адже в цих регіонах домінував європейський індивідуалізм, відповідно, людина, особа не відчували архаїчного тиску селянського колективу, що панував у тих частинах країни, минуле

яких було пов'язане із колективними формами землевласності / землекористування та домінуванням колективістських соціальних практик. У цьому відношенні українське село з його індивідуалізмом «колективного селянина», де історично практикувалися подвірні форми господарювання в рамках спільного землекористування громад, наприкінці ХІХ ст. довело свою ефективність порівняно з губерніями, де в колективному землеволодінні / землекористуванні практикувалися щорічні зрівняльніювальні земельні переділи (таке було характерним переважно для великоруських губерній). Саме тому частина тогочасної сановної бюрократії пропонувала скорегувати засади реформи 1861 р. за шаблоном українського села (проект І.Воронцова-Дашкова). Обґрунтованість таких намірів було доведено під час реалізації нового аграрного курсу 1906–1911 рр.: найбільший відсоток тих, хто скористався правом перейти до індивідуального хутірського господарювання, був саме в українських губерніях – майже половина селянських господарств.

У 1902 р. на українському Лівобережжі (Полтавщині й Харківщині) розпочалися масштабні селянські виступи, спровоковані посиленням зубожіння селян та спробами імперської влади перерозподілити хлібні заощадження сільських громад для потреб інших регіонів. Виступи поширилися країною і стали початком Селянської революції (тривала до 1922 р.), сутність якої полягала в протистоянні села з імперською державою. Під впливом соціал-революціонерів й інших лівих політичних сил, вирощених слов'янофільською пропагандою та сільськими реаліями другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у 1902–1907 рр. сільські сходи приймали приговори з вимогами демократизувати соціально-політичне життя країни (звісно, демократизацію селянство уявляло за «образом і подобою» практик руського миру) та облаштувати всесвітню федерацію республік на принципах громадського управління селом, що по суті означало поширення практик руського миру в усьому світі (як показала надалі радянська дійсність, такі наміри реалізовувалися активною участю селян, що взяли зброю й пристали до більшовицьких військових формувань, у спробах влаштувати світову соціалістичну революцію) [8, с. 336–345]. Імперські за своїм характером ідеї просування руського миру в світі, висловлені реформаторами 1860-х – 1870-х рр., на початку ХХ ст. просочили не тільки свідомість вищого істеблішменту й діячів лівого спектру політичних сил країни, а й селянського загалу.



Натомість такого не спостерігалось в польських і балтійських губерніях, де історично панував індивідуалізм. Селянські акції опору в них, хоча й характеризувалися екстремізмом, були спрямовані проти імперського панування в цих регіонах [8, с. 354–359].

*Мирський фашизм «єдиної і неділимої».* Попри розмитість дефініції терміну «фашизм» (букв. від італійських «fascismo, fascio» – «купа, пучок, об'єднання»), дослідники виокремлюють так званий «фашистський мінімум»: набір ознак, що характеризують фашистські політичні режими, їх ідеології та практики. До цього мінімуму найчастіше відносять антидемократичні ідеологію та практику, що характеризуються опорою на місцеві екстремістські традиції й «спадщину Риму» та імперіалістичні устремління загалом. УЕко вказує на «вічний фашизм» («ур-фашизм»). У наведених італійським мислителем його ознаках серед перших названо культ традиції і традиціоналізм загалом, які унеможливають розвиток знання; ірраціоналізм і заперечення модернізму, критичного підходу та інакшості; кількісний (квантитавний) популізм, за якого сукупність громадян здійснює свої права тільки за наявності кількісної (квантитативної) основи (виконуються рішення більшості), а індивідуум прав не має; народ, який виступає як якість, монолітна єдність, що виражає сукупну волю [14]. Б.Муссоліні в «Доктрині фашизму» наголошує, що фашизм постає на основі «системи історичних сил», коли індивіди, поєднані нацією і вітчизною та пов'язані через традицію й історичну місію, «самозаперечуються». Важливими характеристиками фашизму італійський диктатор визначив антиіндивідуалізм, антилібералізм, антисоціалізм та корпоративізм [17, с. 100–102]. Французький дослідник Р.Бурдерон, крім іншого, акцентує на ірраціоналізмі фашизму [3, с. 47]. Британський історик Л.Бритт, крім іншого, наголошує на нехтуванні фашистами правами людини, особи [2].

Ураховуючи це, системні свавілля й беззаконня у внутрішньо спаяних самоврядних сіль-

ських громадах Російської імперії, що чинилися по відношенню до їх «слабких» членів, домінування принципу колективізму, ірраціональний характер сільських взаємин у рамках цих громад як державоподібних утворень з їх корпоративністю, консерватизмом, тотальним контролем загалу над індивідуумом, правовим нігілізмом селян доцільно позначити терміном «мирський фашизм». Його, на нашу думку, слід віднести до історичних чинників, що сприяли формуванню соціокультурних передумов російського фашизму. Логічним у цьому ключі виявом таких практик стало неконтрольоване зростання в російському селі кінця XIX – початку XX ст. девіації та участь селян у 1900–1917 рр. в екстремістських акціях й антисемітських погромах чорносотенців [1].

**Висновки.** Запроваджені в другій половині XIX ст. в управлінському просторі Російської імперії самоврядні практики сільських громад, взірцями яких стали відповідні практики руського миру, зумовлювалися завданнями розбудови державних інститутів і стануотворення, збереження цілісності країни, її подальшої світової експансії, а також ідеями месіанізму Росії в світі, окремішності її історичного шляху, що протиставлявся європейським країнам. Унаслідок функціонування таких практик поліетнічний соціальний простір сільської Росії став простором свавілля і беззаконня, колективістського диктату та нехтування правами людини, ірраціональності, консервації патріархальності, тотального контролю загалу громади над кожним її членом. Наприкінці XIX – початку XX ст. цей простір характеризувався неконтрольованим зростанням девіації, участю селян у антисемітських погромах та екстремістських акціях. З огляду на це, такі соціальні практики «довгого» XIX ст. доцільно кваліфікувати як мирський фашизм. Ураховуючи сталість традиційності на російських теренах упродовж XX – початку XXI ст., його слід віднести до соціокультурної бази російського фашизму (рашизму).

#### Список літератури:

1. Безгин В.Б., Жеребчиков Д.П. Социальные девиации периода российской модернизации в современных исторических исследованиях. Современные исследования социальных проблем: электронный научный журнал. 2015. № 5(49). С. 190–206.
2. Четырнадцать признаков фашизма по Лоуренсу Бритту. URL: <https://vyshgorod.in.ua/novini/788-chetyrnadtsat-priznakov-fashizma-po-lourensu-brittu>
3. Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. М.: Прогресс, 1983. 167 с.
4. Валетов Я. Обыкновенный фашизм. *Украинская правда*. 5 апреля 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2022/04/5/7337370/>

5. Ваторопин А.С. Русский фашизм в современной России: социологический анализ. *Социум и власть*. 2011. № 1(29). С. 28–32.
6. Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Черкаси : вид. Ю.А. Чебаненко, 2018. 397 с.
7. Верховцева І.Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управлінської уніфікації імперського простору. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 24. С. 110–115.
8. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / Ірина Геннадіївна Верховцева; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
9. Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества. М. : МГУКИ, 2002. 146 с.
10. Гарасим А. Геноцид? Так, справді геноцид. Його здійснює Росія проти українців. Докази й аргументи. URL: [https://texty.org.ua/articles/106089/genocyd-tak-spravdi-henocyd-arhumenty-i-fakty/?src=read\\_next&from=106752](https://texty.org.ua/articles/106089/genocyd-tak-spravdi-henocyd-arhumenty-i-fakty/?src=read_next&from=106752)
11. Гарин І. У кого учился Путин. История российского фашизма. URL: <https://nv.ua/opinion/u-kogo-uchilsja-putin-istorija-rossijskogo-fashizma-65239.html>
12. Давыдов Д.В. Культура крестьянской повседневности 1920-х годов (по материалам ТАССР): автореф. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / Денис Владимирович Давыдов; ФГБОУ «Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева-КАИ». Казань, 2012. 41 с.
13. Джефф Е. Теории фашизма: проблемы интерпретации. *Берегиня*. 777. *Сова*. 2014. № 4(23). С. 22–40.
14. Еко У. Вечный фашизм. URL: [https://traditio.wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82:%D0%A3%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE\\_%D0%AD%D0%BA%D0%BE:%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B9\\_%D1%84%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%B7%D0%BC](https://traditio.wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82:%D0%A3%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE_%D0%AD%D0%BA%D0%BE:%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%84%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%B7%D0%BC)
15. Зайцев О. Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 29–40.
16. Ларюэль М. Сам фашист! URL: <https://globalaffairs.ru/articles/sam-fashist/>
17. Муссолини Б. Доктрина фашизма. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 100–123.
18. Российские СМИ откровенно призывают к массовым репрессиям против украинцев: что известно. URL: <https://telegraf.com.ua/novosti-rossii/2022-04-04/5701447-rosiyski-zmi-vidverto-zaklikayut-do-masovikh-represiy-proti-ukraintsiv-shcho-vidomo>
19. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной / РИА Новости. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
20. Снайдер Т. При помощи лжи. URL: <https://www.svoboda.org/a/pri-pomoschi-lzhi-timoti-snayder-ot-zisah-putina/31591136.html>
21. Снайдер Т. Росія – це фашистська держава. Якщо Україна не переможе, нас очікують десятиліття темряви. URL: [https://texty.org.ua/fragments/106742/rosiya-ce-fashystska-derzhava-yaksho-ukrayina-ne-peremozhe-nas-ochikuye-desyatylittya-temryavy-timoti-snajder/?fbclid=IwAR076uSpA5L\\_guD8L\\_kvAc-5MCuGqmrSoh3i1n15psZSVpN8gOstOYLtU5Q](https://texty.org.ua/fragments/106742/rosiya-ce-fashystska-derzhava-yaksho-ukrayina-ne-peremozhe-nas-ochikuye-desyatylittya-temryavy-timoti-snajder/?fbclid=IwAR076uSpA5L_guD8L_kvAc-5MCuGqmrSoh3i1n15psZSVpN8gOstOYLtU5Q)
22. Умланд А. Фашизм и неофашизм в сравнении: западные публикации 2004–2006 годов. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 41–61.
23. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850-х – середина 1870-х гг.). М.: ООО ТИД «Русское слово–РС», 2002. 432 с.
24. Якубова Л. Анатомія рашизму. Як неподоланий тоталітарний спадок породив путінську Росію. URL: <https://tyzhden.ua/World/254578>
25. Якубова Л. Звір з безодні. Як виник і чого прагне путінський фашизм. URL: <https://tyzhden.ua/World/254889?fbclid=IwAR2AchO2RuaUQLWNVLUOq6zcHmvd-thmHrov6k7H1BBpnrLiM1Frlik8qSE>

### **Verkhovtseva I.H. RUSSIAN WORLD AS TRADITIONAL SOCIAL PRACTICES OF THE «LONG» XIX CENTURY: TO THE ORIGINS OF RUSSIAN FASCISM**

*The study of the socio-cultural base of Russian fascism (racism) as a political practice of the criminal Putin regime of the Russian Federation has been updated. Given the more than 75 percent Russian support for its full-scale military aggression in Ukraine and the tradition of social relations in Russia during the twentieth and early twenty-first centuries, the focus is on an analysis of the “long” nineteenth-century self-governing practices in the Russian countryside. For the whole country of collectivist practices of the Greater Russian provinces – the Russian world. It was characterized, in addition to the dominance of the principle of collec-*

---

*tivism, total control of the community over the individual, legal nihilism, the irrational nature of rural relations. In order to establish control over the vast imperial space of this agrarian country, such practices were defined by modeling when constructing administrative norms in its rural segment in the context of unification of local government in the Russian Empire according to the Great Reform of 1861-1871. Summarizing the functioning of grassroots local governments – self-governing rural communities, the author introduces the term “secular fascism”, which refers to the arbitrariness and lawlessness committed in these communities against their “weak” members and enterprising people, conservation of patriarchy, irrationality and irrationality in essence the nature of rural relations in general. It is noted that in the regions where the principles of individualism were rooted (Polish, Ostsee, Ukrainian provinces etc.), there was no socio-cultural base of secular fascism, although in the early twentieth century peasant demonstrations in these parts of the empire were characterized by extremism.*

**Key words:** *Russian fascism (racism), russian world, traditional self-governing practices of the “long” nineteenth century, world fascism.*